

Горан Максимовић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департаман за српску и компаративну књижевност

РУКОПИС „ПЕСНИЧКЕ СЛИКЕ” МИТЕ КАЛИЋА *ГУСЛЕ И ВИЛА*

Истражујући необјављене текстове Мите Калића (1847-1909), у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду (под сигнатуром М1.291) пронашли смо рукопис „песничке слике” *Гусле и Вила*, који је овај заборављени писац српске књижевности 19. вијека написао са намјером да буде изведена приликом свечаног отварања нове зграде Српског народног позоришта у Новом Саду, почетком 1895. године, коју је српском народу подигао на дар господин Лазар Дунђерски. Према доступним изворима, Калићева намјера није остварена, а као прва представа у новосазиданој згради позоришта изведена је драма Милорада Поповића Шапчанина *Задужбина кнеза Лазара*. Представа је играна 4. (16.) фебруара 1895. године, а извео је ансамбл *Српске народне позоришне дружине* из Новог Сада. При томе је свечану уводну бесједу одржао др Лаза Станојевић, председник позоришне дружине.²

Рукопис аутора обухвата 23 странице написане на хартији димензија формата 21х29 цм. Почетне три странице нису нумерисане. На првој страници налази се наслов дјела *Гусле и Вила*, са исцрпним поднасловом „песничка слика, у једном чину, с песмама за свечано отварање нове, српске нар. позоришне зграде у Новом Саду, а у кући великога поседника г. Лазе Дунђерског”. Испод тога је наведено име писца Мите Калића, те мјесто Сомбор и година настанка рукописа 1895. На другој страници налази се исцрпна дидаскалија за ”појаву прву”. На трећој страници наведен је списак лица, те дидаскалија која упућује на то да се радња „збива на сабору код једног српског манастира”. Тек на четвртој страници, од оне сцене у којој своје казивање започиње Самоуче Ћаче, дата је нумерација рукописа. До краја рукописа дато је 20 нумерисаних страница.³

¹ goranm@filfak.ni.ac.rs

² ”Почетак представа позоришне дружине из Новог Сада”, *Браник*, год. XI, број 15, Нови Сад, 7. (19.) фебруара 1895, стр. 2-3.

³ Приликом приређивања за штампу рукописа песничке слике *Гусле и Вила* настојали смо да останемо вјерни изворнику. Одступања су присутна само у оним дијеловима који су усаглашени са савременом правописном нормом. То се односи на састављено и растављено писање ријечи, једначење сугласника по звучности и по мјесту творбе, писање великог слова, интерпункцију (запета, тачка, црта, цртица, апостроф).

У жанровском погледу *Гусле и Вила* улазе у ред „сценских реситала”, који имају умјетнички непретенциозну и пригодну улогу да прославе име заслужног добротвора, а остварене су у форми стихованог дијалога (испјеваног у десетерцима), између Самоуког Ђака, Планинкиње Виле, Старца Калуђера и Хајдука. Након сваке изговорене дијалошке сцене-реплике (Самоуче Ђаче и Вила, Вила и Старац Калуђер, Старац Калуђер и Хајдук), оглашава се „Лик Певача” који пјева оду поезији, оду православљу, оду хајдучким борбама за слободу (испјевану у осмерцима).

Радња се збива „на сабору код једног српског манастира”, а започиње неочекиваним доласком Виле. Пошто је „у десној руци држала гусле златне, а у левој сребрни лук и стрелу”, Самоуче Ђаче је пита да ли је дошла да тражи можда јунаке старога кова (какви су некад били Милош и Марко), или је донијела планинског биља да народ излијечи „од неслоге и пустих страсти”. Ако је дошла да тражи јунаке неће их наћи, али ако је дошла да лијечи народ, добро је дошла и жели јој срећан посао. У своме одговору, Вила наглашава „Да су Србу од старина виле// Увек само на помоћи биле”, а затим нарочито издваја поезију и гусле, те њихову утјешитељску и благотворну моћ у годинама ропства и страдања. Након тога се оглашава Старац Калуђер, који наглашава улогу православља у очувању народног идентитета и слоге, а Хајдук је опет убијеђен да народ не би опстао пред „крвожедним вуцима” да није било „снажне руке и оружја хајдука”. На крају овог полемичког лирског дијалога изнова се оглашава Вила и казује да је расправа безразложна, јер сви „једнака удела” имају, а затим посебно издваја значај старих вјерских обичаја у славу паганских божанстава (Лада, Љељо, Перун, Диониз), за развој умјетности глумовања. На крају лирског реситала, Вила одбацује лук и стријелу, узима гусле у лијеву руку, а десном показује на позорницу, изговарајући ријечи похвале за „четири српска Лазара” (приповједача Лазу К. Лазаревића, пјесника Лазу Костића, цара Лазара Хребелјановића, те четвртог Лазара Дунђерског), чиме на симболичан начин великог добротвора Лазара Дунђерског смјешта у пантеон српских великана.

Мита Калић је досљедно употребљавао запету у зависним реченицама са везником *да*, те у односним реченицама, али је неуједначено писао у синтаксичким конструкцијама као што су именице у вокативу и набрајања. Модалне ријечи често не одваја запетом (*дакле* и сл.). Супротни везник *али*, као и супротне реченице са везником *али*, рјечцу *ама* и сл., најчешће није одвајао запетом, што је у нашем издању усклађено са савременом правописном нормом и нужностима логичке интерпункције.

Употреба апострофа је недосљедна и неуједначена. У ријечима које су нормиране с покретним самогласником (у значењу *са/с*), апостроф је изостављен (*с'млаћим*, *с'крајем*, *с'оном*, *с'тога*, *с'правног*, *с'ким*, *с'тобом*...). У тексту су присутна и губљења вокала у средини ријечи (*дошо*, *осто*, *пошо*, *посо*, *ко*, *мого*...), што је задржано и у нашем издању као посебна говорна особина јунака и сл.

ГУСЛЕ И ВИЛА

*Песничка слика у једном чину
с песмама
за*

*свечано отварање нове, српске нар. позоришне зграде у Новом
Саду, а у кући великога поседника г. Лазе Дунђерског,*

*написао
Мита Калић
У Сомбору, 1895.*

Појава прва

У дну позорнице види се шума и брегови. С лева манастирска црквица, испред чијих, отворених вратих, старац калуђер крстом у руци благосиља, а босиљком икропи народ. Самоуче ђаче држи чинију и запаљену воштаницу свећу. Лицем цркви окренут, клечи народ у народном оделу: бачком, сремском, банатском, славонском, далматинском, босанском и херцеговачком; и то: средњег доба људи, брка-ти; момци и девојке, младе и девојке, жене и деца. Међу њима је и један хајдук у хајдучком оделу, страшног изгледа, с пушком у руци и оружјем о појасу.

С десна позорнице (из публике гледајући), на повишиј стени, седи вила у белом руху, по ком су знатне звездице и шљоке блиставе, прешивене; на челу јој обруч, држи спуштен дугачак вео, испод којег провирују праменови црне јој косе. На обручу, више чела, на трепетници блиста јој звезда. Вила у десној руци држи гусле златне а у левој сребрн лук и стрелу. С лева поред виле кликће соко раширених крила.

Кад се завеса дигне, народ тихо запоје: Тебе Бога хвалим! После свршене песме, чији се одјеци у највишем акорду губе, самоуче ђаче спазивши вилу, стане јој говорити, на што се цео народ њојзи лицем окрене.

Лица:
Вила
Самоуче Ђаче
Старац Калуђер
Хајдук
Певачки лик

Збива се на сабору код једног српског манастира.

САМОУЧЕ ЂАЧЕ

Шта је Вило, планинкињо бела,
Откуд тако у сред наших дана
Да долетиш са твог вилистана
Па си јоште и гусле понела!
Ваљда тражиш какова јунака,
Чије име и јуначка дела
Ти би, вило, опевати хтела?
Ал' су прошла та времена давна
Кад су сјала ко два сунца јарка
Дивна дела: Милоша и Марка,
Што оштрицом своје сабље бритке
Добиваху мегдане и битке,
А којим су јунацима биле
посестриме, загоркиње виле.
Ако таке ти тражиш јунаке,
Онда с' вило, враћај у облаке,
Овде твоји побратими нису,
Потражи их на небеском вису.
Сад је друго настануло доба:
мишицу је заменула глава,
сад просветом јачи народ гледа:
да слабијег себи покорава;
и такмицом на изума пољу,
створи срећу и будућност бољу.
Ил' твој долет има друга циља?
Можда носиш планинскога биља?
Њим да народ излечиш од рана,
Што неслоге зададе му стрела
Своје деце мржњом отрована.
Пусте страсти владају код Срба,
Као башту кад прорасти трава –
Те не могу да читају с грба
Да тек „слога Србина спасава”!
Ако зато ти долазиш бела
Онда сретно посо отпочела!

ВИЛА

Ој, Бога ми, Самоуче Ђаче!
Кад ме питаш: шта те гусле значе?
И зашто сам долетела амо
Кад ми, виле, вама не требамо,

Казаћу ти па да добро знадеш:
Да су Србу од старина виле
Увек само на помоћи биле;
И да што сад српски народ има
Може само захвалити њима.

Још у она прастара времена
кад је народ у гори пребиво;
кад је шума, кад је свака стена
на машту му утицала живо,
те у сјају месечине јасне,
од жубора поточија слапа,
мнио чути разговоре гласне,
или песму што му душу стапа.
Тад је гору и све небо плаво,
у боговској слици оличаво.
Кад је пастир удаљен од света,
у сред песме и цветна мириса,
кидо звезде са небеског виса,
јер га беше напала сета,
што је самац; те потражи пара
с ким ће моћи да се разговара;
тад из магле што ј' у зори била,
песникиња јави му се вила,
па на срцу отворив му чесму,
она прву научи га песму.

Неста сете, нешта с душе вѐла, —
на мах живну васиона цела,
шапну грање, осмехну се трава,
а из цвета помаља се глава,
са осмехом што га очарава.
Од тог часа из препуних груди
пастир миље у фрулицу дева,
и што жели и за чиме жуди,
то у складне гласове разлева,
па и тугу што му душу мрачи,
стаде сету песмом да тумачи.

Летну песма као соко сиви,
а његово живодавно крило,
чак и оне крајеве оживи,
где живота није никад било.

Срце, срцу песмом проговара,
поток грани жубором и хуком,
драги драгој душу отвара
славуј песмом а грлица гуком!

ЛИК ПЕВАЧА

Песма то је вилин дарак,
што га човек с неба стече,
песма то је бујни поток
што из душе наше тече.
Па по сети и радости,
по заносу што ј' у души,
течај му је или лаган
ил' се јурећ запенуши!

Када срце љубав мори,
тада сетно зажубори;
а замуће л' срце страсти
он набуја, и нарасти.
Корито му буде тесно;
по долини јури бесно;
изваљује дрва стара;
руши куће и обара.

Но кад сѹза стане киша,
а осмене с' небо слатко;
тад се и он поутиша
и зрцало буде глатко;
у коме се свет огледа
и у души што му бива; —
јер је песма слика жива
што нам живот приказива.

ВИЛА

Кад супротне морске струје
сукобе се у свом теку,
или када две холује
сударе се и пресеку,
па настане страшна рика,
да се земља сва захори!
Као кад се бесна бика

с разјареним лавом бори.
Е тако је исто онда било,
кад се Србин да Турчина смлати,
ил' да змају бар саломи крило,
с њим у коштац јуначки ухвати;
то се светлост судари са тамом,
а просвета сукоби с незнањем;
хришћанство се бораше с исламом,
а слобода с тешким робовањем!

У тој борби кад надјача сила:
кад је Марка оборио Муса, —
кад Србину снага клону чила,
а глава му мал' не паде руса,
па кад муци одолет не мога,
и од силна Турчинова беса,
на једина обрати се Бога
вапијући помоћ са небеса!
Тад и опет Србину је вила
у тој нужди помоћница била!

Тешко време невоља и јада,
у несретној Србији завлада,
кад је удар на Косову снађе,
а сунце јој славе тужно зађе;
кад дворове краљева и цара,
манастире што им нема пара,
престонице Немањића славни,
турски огањ са земљом поравни;
те од земље начини се гробље
а народ се одведе у робље.

У тој беди и чемерном стању,
кад су муке превршиле меру;
кад је народ у свом очајању
и у себе изгубио веру:
да ће икад ово гробно стење
распрштати српско васкрсење, —
ко пророке међ' Јудеје старе,
Србима сам послала гусларе!

Послала сам да у гусле гуде,
да им понос у срцу разбуде,

да не могу подносити срама:
„бит’ окован турским веригама”,
већ јуначки да разбију ланце
а из земље прогнају Османце!

Послала сам Тиртеје им свете,
да их песмом на бој свети крепе;
ал’ да страшне не гледају јаве,
ја им узех вид очњи из главе,
па им дадох у тој црној ноћи,
пророчанске, духовите очи,
којима ће имати могућност:
да гледају прошлост и будућност.

СТАРАЦ КАЛУЂЕР

Све сам чуо и разум’о, Вило,
што год си нам о тој слици зала –
тужним речма, верно испричала;
јер је, збиља, све тако и било.
Само с тим се сложити не могу:
да су гусле ускрснуле слогу;
када крсту то припада право,
који нас је на бој загрејаво!

Као облак из завета стара,
што је вођа Јеврејима био,
кад је преко мисирских пустара,
и кроз море, пут им осветлио;
тако сјаше кроз времена тавна
Србу света, вера православна.

Она му је тешилица мила,
она му се с народношћу слила;
она љубав међ’ небраћом сади,
она дивне задужбине гради;
она ј’ пристан против бура чести’,
она луча просвете и свести.
Она га је зажарила жаром
прегорења, да слободу смера; –
а тај огањ пред светим олтаром,
постицан је браством калуђера!

Калуђер је са крстом у руци
Свет учио: да се спасу нада!

Он је био и на страшној муци
пример, како за веру се страда.
Он је слабим поуздања даво,
а снажнима успех обећавао;
он је књига у народу жива
што му наук користан казива;
он је сведок стара, српска сјаја, –
бранич цркве, чувар обичаја;
а тај стожер што свест српску шири:
то су наши свети намастири!

Ту је место народнога збора,
ту рочиште одлучнога твора;
ту се мис'о сваког, важног дела
уз благослов монашки зачала;
ту светиње леже српског рода
ту је прво поникла слобода!

Српска слава далеко је знана
Са богаства наших самостана,
чији облик што лепотом чара
рукотвор је вештих неимара.
Па красота уметнога риса,
сјајан знак је српског живописа.

А кад Српству угаси се звезда,
кад држава прсну на комаде,
када страшна османска најезда,
јединству нам смртни удар даде;
кад Србину не остаде ништа,
чим би судбу разгалио тавну,
манастири беху уточишта
где је прошлост налазио славну.

Ту су били код светих олтара
ћивоти му, побожних владара;
ту повеље које ови даше,
ту и дела књижевности наше!

ЛИК ПЕВАЧА
(*На глас светосавске песме*)

Богословска наука (*пијано*)
с Византије града
средњег века беше дух

који њим завлада.
А тај дух је правац даво, (*соло*)
и свет себи покораво,
државу и краља (*упада лик*)
под крст православља. (*понавља се*)

Калуђер је могао (*пијано*)
проклетством да прети;
он је умо свакога
свечем да посвети;
С тог владари пуни вере, (*соло*)
ступаше у калуђере,
па су били писци (*упада лик и понавља се*)
и манастир-дијаци.

ХАЈДУК

Стани старче, лепореки Кале!
Немој да се туђим китиш перјем,
боље пусти нек' те други хвале,
нег' што с' правиш силан међу зверјем; –
јер нит' крстом, нит' гусала звуци
не крсте се крвожедни вуци,
таке скоте само снажна рука
одбит може оружјем хајдука.

Кад се Турство разбесило бесом,
те му није ништа свето било;
кад се нашим усхранило месом
а сву крв нам из срца попило.
Кад отеше тековине наше
у руке нам штап просјачки даше;
кад неправда до неба пропишти,
јер нас хала хтеде да уништи;
тад посташе чете од хајдука,
осветника Србинових мука.

Сваки од нас што је љуто страдо,
те имао рашта да се свети;
у своје се чило доба, младо,
дочепао горе и врлети.
Па вечито на опрезу, – живо,
с љутом мржњом у кивној му души,

с планине је жељно ишчекиво:
да душману стари дуг одужи.

А када га из даљине спази:
како друмом на тенане гаца,
ко бујица са висине слази –
те ко муња на њега се баца.
Гуши, бије, погибију ствара,
као бура кад јеле обара!

Хајдуци су очистили путе,
за пролазак србинских сватова;
и бранише силом нападнуте,
као стадо од дивљих зверова.
Па кад чуше шта ти Турци раде:
да под венцем отимају младе,
они брзо начине се свати,
за невесту обукоше Грују⁴ –
а дар што ће ђувегији дати –
под хаљину скрише сабљу-гују.
Те кад Турци поискаше даре
исекоше клете отмичаре.

Србин хајдук крвопијам нашим,
харао је камените куле;
и бијући бојак неустрашим,
презиро је смртоносно ђуле.
Па кад оте небројено благо
тима турским зулумћарма, клетим,
дариво је сирото и наго, –
и прилаг'о манастир'ма светим.

У планини где се орли плоде,
могао је хајдук да се скраси;
ту је стиц'о огањ од слободе
од Косова да се не угаси.
А кад једва жуђен данак дође,
те на Турке Србе диже Ђорђе: –
тад хајдуци своје милом роду
помогоше освојит слободу!

⁴ Новаковић Груја, *Српске народне песме*, III књ., Грујица и Арапин, стр. 14.

ПЕВАЧКИ ЛИК

Када сунце стрелом свога зрака
испробија оклопе од леда,
којим земљу зима стеже јака,
да животу избијати не да.
Кад се гора заодене листом,
а по стени зашара се цвеће;
кад се шума напуни мирисом
а рода нам у село долеће;
тад се хајдук још пре рујне зоре
лаћа своје дубраве и горе.
Ту у чести и зеленом лугу
Међу борјем, и јелени чили,
он у души сноси тешку тугу
за свим оним што смо изгубили.
Ал' га мисо узвишена снажи:
да је овде постављен на стражи:
да крст часни и сободу брани
а народне душмане тамани!

Ко бескућник који крова нема,
он се овде по камену лама;
и да другом сигурности спрема,
сам се дружи с дивљим зверињама.
А када се родбине зажели,
кад за кућом срце му зажуди,
он уз пратњу уздисаја врели',
тужну песму у гусле загуди.
И тада је страшан у свом бесу,
кад га нежни болови занесу,
а случајно Турци туда прођу;
као тигар он их бесно млави
и брежуљке од лешева прави
да никада други ту не дођу.

ВИЛА

Мила браћо, и синови моји!
Оставите надметање ваше,
кад и тако требате да знате,
да у борби за правиче ваше,
сви једнака удела имате.
Нит и један од вас има права
Да заслуге другом понижава.

Ви ко народ створили сте дела
На далеко чувена и знана;
и то дела, нигда неувела,
од гуслара дивно певана!
Али дела хоће више пути,
историја радо да прећути; –
што код песме већем теже бива;
јер је песма: срца река, – жива,
што с' у море осећаја слива,
па је сваки једнако ужива!
А тим што му за срце пријања
лепоти јој одаје признања.

Песме су вас начиниле славним,
песме знатним народима, равним;
а то светско признање и хвала,
од мојих вам долази гусала!

Ал' гуслари не певају само,
што у души сада осећамо,
нити речи с тог' у песме слажу,
да нам прошлост што лепше прикажу,
већ у славу боговима старим,
певали су пред светим олтарим,
кад је народ принашао жртве,
ил' је своје сахрањиво мртве.

Кад с пролећа јарко сунце гране,
а планина с' од љубице плави,
када живот буја на све стране,
а бубице врзу се по трави,
када топла кишица запљушта,
а дубрава замирише млада,
тад са неба на земљу се спушта
бракоштитна богињица: Лада.

Син јој, Лељо, на крилима златим,
као лепир несташи с' у лету,
те момцима, – девам, неударим,
у груд пушта стрелу одапету.
А девојке да се лече рана:
беру селен или одољана,
па *ладају* окићене венцим',
просећ Ладин благослов младенцим'.

Када сунце на небу прижеже,
да учмане и лишће и трава,
те је жедна бистре, росе, свеже;
а сваки у хлад жељно прибегава,
кад облаци застру неба платна –
те с' угасе и звезде и луна,
тад загрме небом кола златна:
силног бога, громовног Перуна.
Перун тера крилате коњице,
муњом шиба нечастива беса,
а његово намрштено лице,
из темеља небеса потреса!
Тавно небо у пламену гори
а свемиром јек се грома ори.

Око кипа громовника силна,
а уз пратњу од гуслених струна,
разлеже се песма преумилна:
да ублажи гњев бога Перуна.
Народ клечи, кајне сузе лева
а огањ му жртве сагорева.
Ту се мртвим дају гозбе дачке –
и игре се играју јуначке.

Из тих старих, верских обичаја,
где се славе богови и виле,
а жртва се са приказом спаја;
прве клице глуме се развиле.
Ко из службе са острва: Низа,
Бога Баха или Диониза.

Па и кашње у средњему веку,
кад хришћанство бејаше у јеку,
а страдања Христовога, дани –
светом игром бише светковани,
ко догађај, као радња права,
што пред нама збива с' и свршава,
тад још већма из свог првог стања,
уметност се разви глумовања.

И што знање већма напредова,
са просветом ширећ зраке своје;
тим се више и вештина ова,

у ружичне разви перивоје;
(што мирисом уметности лепе:
душу нашу племене и крепе),
а вештине, српска башта мала,
лепотом се с' другим надметава.

Ох, како сам тада сретна била!
Како сузе радости сам лила!
Кад сам видла да ли браћа мила,
што чудеса од јунаштва чине,
и на пољу просвете и знања,
поред неге глумачке вештине,
стичу себи углед и признања.

Ја сам дала песницима дара,
и у срце улих њима жара,
да за Српство и живе и дишу,
јер то народ с правом од њих иште;
па да буде наше позориште:
огледало врлина и зала, —
ал' и школа: народног морала,
у којој ће да се чува, гаји,
чист нам језик па и обичаји.

И ето сам постигнула мету,
и доживех остварење наде; —
јер се радост захори по свету,
да нам глума сад свој храм имаде,
у ком срце родољубна жара —
као огањ пламти са олтара!
Дођох и ја да с народом целим,
Ову радост искрено поделим.

Појава друга

Вила бацивши стрелу и лук из леве руке, на земљу, узима гусле у леву руку, а десном, опруженом руком, показује на дно позорнице, на коме се види шума и брегови, те свечаним и узвишеним гласом говори:

ВИЛА
Отвор'те се планине и стене,
А ти, шумо, растави то грање!
Нека сваки пажњу тамо скрене,

и угледа што је за гледање.
Нека види родољубна дара,
оног, што нам храм глуми отвара!
(Вила као да гуди у гусле, превлачи гудалом)
Ми имамо четири Лазара,
Којима се српски народ дичи:
Један дивне приповетке ствара –
Други духом на Шекспира личи!
Трећи Лаза на Косову паде,
Четврти нам позориште даде!

Кад вила каже: „Отвор’те се планине и стене!” Завеса, што преставља шуму и брегове, полако диже се, а иза ње на зиду стоји обешена слика новог позоришта заоквирена зеленим венцем. Испод слике на узвишеном месту стоји глумац, маскиран као Лаза Дунђерски, који у десној руци држи савијен табак беле хартије, повезан црвеном свилоном траком, са које печат виси као знак предаје позоришта. С десна Дунђерском стоји глумац, маскиран као г. Тона Хаџић, који као управитељ позоришта ову диплому дародавницију прима; а с леве стране стоји г. Мита Ружсић, који давши руку Дунђерском, левом руком и изразом у лицу показује да српска, позоришна уметност, овај доказ родољубља дародавчева, високо цени.

С Дунђерским на истој висини, стоје две, младе глумице у бело обучене, што престављају глумачку уметност, те држе свака поред главе му, мали венац, али тако да се цео венац види, чије крајеве од широке траке са венца држе, опет, друге две, у бело обучене глумице.

Чим вила каже: „Отвор’те се планине и стене!” Запали се бенгалска, црвена ватра, а лик певача пијанисте у бруткору пева:

*Гусле моје овамо те мало,
амо и ти танано гудало!
Да превучем да мало загудим,
та пуно је и препуно среће,
чудо дивно што не пукне веће!*

У том певању нека се нарочито соло чује. Та време овог певања Вила говори целу песму, и у гусле гуди, и кад и последњи стих изрекче: „Четврти нам позориште даде!” Престаје и бруткор, ватра се угаси и Завеса се спушта.